

1. יצחק גולדפרב

2. כוכבה גולדפרב

נגד

כלל חברה לביטוח בע"מ

וערעור שכנגד

בבית המשפט העליון בשבתו כבית-משפט לערעורים אזרחיים

[4.7.91]

לפני השופטים א' ברק, ג' ברק, י' קדמי

חוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים, תשל"ה-1975, ס"ח 234, סעיף 4(א) חוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים (תיקון מס' 5), תשמ"ה-1985, ס"ח 16 הצעת חוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים (תיקון מס' 5), תשמ"ד-1984, ה"ח 192 חוק החוזים (תרופות בשל הפרת חוזה), תשל"א-1970, ס"ח 16, סעיף 14(א) פקודת הניזוקין [נוסח חדש], נ"ח 266.

מיני-רציו:

* נזיקין – הגנות – הקטנת הנזק

* נזיקין – פיצויים לנפגעי תאונות דרכים – פיצויים

המערער נפגע בתאונת דרכים. בתביעת הפיצויים שהגיש לבית המשפט המחוזי נגד המשיבה הוא טען, כי נכותו הפיסית תולדת התאונה גררה אחריה נכות תיפקודית, אשר מצאה ביטויה בהפסד שעות נוספות ובהפסד תוספת בגין "רשיון תעופה", שלא חודש עקב התאונה. בית המשפט המחוזי נמנע מלקבוע מימצאים באשר להשתכרות המערער לולא התאונה, שכן משכורת זו עלתה על שילוש השכר הממוצע במשק. בית המשפט המחוזי הניח כגג עליון להשתכרות המערער לולא התאונה את שילוש השכר הממוצע במשק ומכך הפחית את השתכרות המערער לאחר התאונה במומו. בתאונה נשברה רגלו הימנית של המערער, הוא נותח ברגלו, ובוצע מסמור של עצם הירך הימנית. המסמר, הפלטות והברגים שבעזרתם הוא קובע עדיין מצויים ברגלו של המערער. על סמך חוות-דעת רפואית קבע בית המשפט המחוזי, כי הימצאות גופים אלה ברגלו של המערער גורמת הפרעות למערער, אך הוא מסרב לעבור ניתוח, אשר יוציא את המסמר מרגלו. ניתוח ממין זה, שניתן לבצעו בהרדמה מקומית, יש בו כדי לשפר את מצב המערער, אך אין ערובה לכך כי רגלו תחזור לתיפקוד מלא ורגיל. בית המשפט קמא קבע, כי מוטלת על המערער חובה לעבור את הניתוח האמור על-מנת להקטין את נזקו, ולפיכך נערכה הפחתה בהתאם באחוז הנכות הצמיתה של המערער. מכאן הערעורים לבית המשפט העליון.

בית המשפט העליון פסק:

א. (1) לאור ניסוחו הקודם של סעיף 4(א) לחוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים, תשל"ה-1975, אין זה נכון לקבוע, כי כחישוב הפיצויים להם זכאי ניזוק: בגין אובדן ההשתכרות מחליף הנתון של שילוש ההכנסה הממוצעת במשק את הנתון של ההשתכרות לולא התאונה. בחישוב הפיצויים אין להעניק פיצוי מעבר להכנסה העולה על שילוש השכר הממוצע במשק. הנתון של שילוש השכר אינו יוצר נתון עליון, המחליף בצורה פיקטיבית את ההכנסה האמיתית של הניזוק. נתון זה נכנס לפעולה לאחר שנקבע ההפסד האמיתי של הניזוק על בסיס השתכרותו ולא התאונה ולאחריה, והוא משמש אמת מידה

להכנסה, שאחוזים ממנה - אחוזי הנכות התיפקודית שנקבעה לניזוק - נפסקו כפיצוי. זהו נתון שיש לקחתו בחשבון לעניין השכר, אך אין הוא מחליף בכל חישוב את השכר האמיתי (49 ב-ג, ה-1).

(2) אמנם תיקון סעיף 4(א) (1) האמור אינו פועל למפרע ולכן אינו חל על התאונה נושא התביעה במקרה דנן, אך משהוא בא להבהיר את הדין הקודם, הרי מבין שתי אפשרויות פרשניות של הדין הישן רצוי לבחור באותה אופציה המגשימה את תכלית החקיקה, המבהירה אותה והמשתלבת בתוכה (49 ז).

(3) בחישוב הפיצויים בגין אובדן השתכרות על-פי חוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים אין להסתפק בעובדה, כי משכורת הניזוק לולא התאונה הייתה עולה על שילוש השכר הממוצע במשק. יש לקבוע את משכורתו זו ואת ההפרש שבינה לבין השתכרותו במומו, ורק לאחר שנקבעה, יש לפנות לתקרה של שילוש השכר הממוצע במשק כאמת מידה לחישוב הפיצויים (50א).

ב. (1) על הניזוק מוטל הנטל - נטל ולא חובה - להפחית את הנזק שעוללת המזיק גרמה לו. נטל זה, הקיים במפורש באשר לפיצוי בגין הפרת חוזה בסעיף 14 (א) לחוק החוזים (תרופות בשל הפרת חוזה), תשל"א-1970, קיים גם בדיני הנזיקין, בין אם בסיסו בעקרון האשם התורם או בכללי הסיבתיות או בכללים בדבר מטרת הפיצויים, הקשורים להחזרת המצב לקדמותו. נטל ההוכחה בעניין הקטנת הנזק מוטל על המזיק-הנתבע (50 ז-51 א).

(2) הקטנת הנזק כוללת בחובה אמת מידה אובייקטיבית. על הניזוק לנקוט, להקטנת נזקו, את כל אותם אמצעים שאדם סביר היה נוקט בנסיבות העניין. ההפניה ל"אדם הסביר" אינה אלא דיבור מטאפורי. סבירות אינה מושג פסי או מטאפיסי, אלא מושג נורמטיבי, שמשמעו שקילת כל השיקולים הרלוואנטיים ומתן משקל ראוי לשיקולים אלה (51 ב, ו).

(3) (בעקבות [בג"צ 940.935/89](#)) הסבירות אינה עניין פרסונאלי, היא עניין מהותי. לא סבירותו של מקבל ההחלטה עושה את החלטתו לסבירה, אלא סבירותה של החלטתה עושה את המקבל אותה לאדם סביר. סבירותה של החלטתה נקבעת על-פי המשקל הפנימי הראוי שניתן לגורמים העיקריים המעצבים אותה (51 ו-ז).

ג. (1) בקביעת הנטל להקטנת הנזק יש להתחשב, מחד גיסא, בכך שהמזיק הוא שגרם לנזק, כי במקרים מסוימים, כגון בקיום ניתוח בגוף הניזוק, נדרש הניזוק להסכים לפגיעה בגופו. כן יש לקחת בחשבון, כי האמצעים להפחתת הנזק כמו האמצעים להערכתו - אינם מדויקים וכי קיימת סכנה כי ההפחתה תפגע בעצם החזרת המצב לקדמותו. סכנה זו קשה במיוחד, אם נדרש הניזוק להעמיד עצמו בפני סיכון פסי שתוצאותיו אינן ודאיות. מאידך גיסא, אין הניזוק צריך להיטיב את מצבו כתוצאה מהתאונה, ומכיוון שמטרת הפיצוי איננה הענשת המזיק, אין צידוק חברתי ואף יהיה זה בזבוז של המקורות במשק לפצות ניזוק על נזק שניתן היה למונעו (52 א-ב).

(2) הגורמים השונים שיש לקחתם בחשבון עומדים לעתים בסתירה זה לזה. נדרשת פעולת "שקילה" ו"איוון", הצריכה להיעשות על רקע תפיסות היסוד של תפיסתנו המשפטית ולהתחשב במבנה השיטתי של המשפט ובחובות ובנטלים המוטלים במקרים דומים. היא צריכה להביא לתוצאה הנראית לשופט כצודקת. פעולת שקילה ואיוון זו מעניקה, לעתים, שיקול-דעת לרשות השופטת, המעצבת את אמת המידה הראויה להתנהגות הכין-חברתית, תוך התחשבות ברמת התנהגות דומות המוכרות בשיטתנו (52 ב-ג).

(3) בקביעת רמת ההתנהגות הראויה לעניין הנטל להקטנת הנזק ניתן להיעזר ברמת ההתנהגות הראויה, על-פי דיני הרשלנות, המוטלת על מזיק כלפי ניזוק. בשני המקרים קובעים המשפט ובית המשפט את רמת ההתנהגות הראויה של בני החברה זה כלפי זה ואת האמצעים שמזיקים בכוח צריכים לנקוט להגנת

ניזוקים בכוח ולהיפך. עם זאת, רמת ההתנהגות הנדרשת מהמזיק כלפי הניזוק צריכה, מעצם טבעה, להיות גבוהה יותר מרמת ההתנהגות הנדרשת מהניזוק כלפי המזיק (52 ג-ה).

ד. (1) אמנם הניזוק חייב לפעול לפי מיטב יכולתו לא רק לטובת האינטרס שלו, כי אם גם לטובת האינטרס של המזיק, אולם, מכיוון שהמטען הנורמטיבי של הנטל להקטנת הנזק צריך להיות נמוך מזה של החובה לנהוג זהירות, ומכיוון שהמזיק אחראי בעוללתו למצבו של הניזוק,

אין הניזוק חייב לצאת מגדרו בנסותו למלא את חובת הקטנת הנזק. אין הוא נדרש לנקוט פעולה המסכנת אותו או מקריבה או מסכנת את רכושו או את זכויותיו. סבירות האמצעים שעליו לנקוט נבחנת באמות מידה ליברליות (53 א-ג).

(2) על הניזוק לנקוט, להקטנת הנזק, אותם אמצעים, אשר עלפי השקפתו של הציבור הנאור בישראל אדם צריך לנקוט אותם כדי למנוע ממזיק את החובה לשאת בפיצויים על נזק שניתן למונעו. בקביעת אמצעים אלה אין לצפות מהניזוק הקרבה אישית למען המזיק. אין לדרוש ממנו, כי יתייחס אל המזיק כאל עצמו. זו מידת "חסידות" שאין זה ראוי להעמיד בה את הניזוק. אך אין לאפשר לו התעמרות במזיק, ואין לאפשר לו להתעלם מהאינטרסים של המזיק. זו מידת רשעות שאינה ראויה. יש לדרוש מהניזוק שיתחשב הן באינטרס של עצמו והן באינטרס המזיק, תוך איזון ראוי ביניהם, שישקף את תחושת הצדק של הציבור הנאור בישראל (53 ג-ה).

(3) מידת ההתחשבות של ניזוק במזיק מצדיקה קביעה עקרונית, כי הנטל להקטנת הנזק כולל בחובו, במקרים מתאימים גם את הנטל להסכים לניתוח. עם זאת, יש להתחשב במספר גורמים שיש בהם כדי להשפיע על סבירות התנהגותו של הניזוק. גורמים אלה הם בעיקר מידת הסיכון שבניתוח, מידת הכאב והסבל הכרוכים בו ומידת ההצלחה שניתן לצפות לה. אין לדרוש מהניזוק להסכים לניתוח שטומן בחובו סכנה לחייו או לגופו או שיגרורם להפחתה קטנה בפיצויים בהם יחויב המזיק אך יביא לכאב ולסבל נמשכים על הניזוק, ואין לדרוש מניזוק לעבור ניתוח ניסיוני או ספקולטיבי כדי להפחית מהפיצוי בו חייב המזיק (53 ה-ו, 54 א-ב, ה-ו).

(4) יש לאזן גורמים אלה תוך איזון ביניהם במאזני הצדק של הציבור הנאור בישראל. השיקולים השונים יוצרים "וקטור" של כוחות, הפועלים לכיוונים שונים, אשר האיזון ביניהם מצביע על ההתנהגות הראויה. פשיטא, שאם הסיכון הוא קטן, הסבל והכאב נמוכים והסיכוי להצלחה רב, מטיל הדין על הניזוק את הנטל להפחית מסכום הפיצויים בהם יתחייב המזיק בדרך של הסכמה לניתוח. לעומת זאת, פשיטא, שאם הסיכון הוא רב, הסבל והכאב כבדים וסיכויי ההצלחה קלושים, אין מקום לדרוש מהניזוק להפחית את הנזק. במקרי הביניים, שהם המקרים הקשים, תיקבע התוצאה בהתאם למדיניות המשפטית הראויה באשר להתנהגות הרצויה של הניזוק (54 ו, 55 א-ב).

פסקי-דין של בית המשפט העליון שאזכרו:

- [1] ע"א 395/81 ברוק נ' הסנה, חברה ישראלית לביטוח, פ"ד לח (1) 537.
- [2] ע"א 214/81 מדינת ישראל נ' ח' פחימה ואח', פ"ד לט (4) 821.
- [3] ע"א 592/66 "הקודחים" נתניה בע"מ נ' ביטון ואח', פ"ד כא (1) 281.
- [4] ע"א 320/87 - לא פורסם.
- [5] ע"א 810/81 לוי נ' מזרחי ואח' וערעור שכנגד, פ"ד לט (1) 477.
- [6] ע"א 243/83 עיריית ירושלים נ' גורדון, פ"ד לט (1) 113.
- [7] בנ"צ 940, 935/89, 943 גנור ואח' נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח', פ"ד מד (2) 485.
- [8] ע"א 531/71 לכוביצר נ' רודה, פ"ד כו (2) 113.

צא 252/86
פ"ד מה(4) 45
[9] ע"א 427/88 ת"דל אחזקה ושירותים בע"מ נ' תהילה וערעור שכנגד, פ"ד מד (4) 430.
[10] ע"א 449/81, 492 בן לב בע"מ נ' מגד; מגד נ' בן לב בע"מ, פ"ד לח (4) 70.
[11] ע"א 200/87 - לא פורסם.

פסקי-דין אנגליים שאוזכרו:

. [12] Cape brandy syndicate v. Inland revenue commissioners (c.a).
[1921]403K.b 2
banco de portugal v. waterlow; Sons, ld& . Sons, ld& . V
[13]Waterlow
banco de portugal[1932]. 452C.a

פסקי-דין אוסטרליים שאוזכרו:

[14] Sacher investments pty ltd. V. Forma stereo
consultants pty ltd. 5N.s.w.r 1 [1976].

הערות:

1. לסוגיית הקטנת הנזק ראה: ע"א 727/87 שור ואח' נ' בן הרוש וערעור שכנגד, פ"ד
מד (3) 142.

ערעור וערעור שכנגד על פסק-דינו של בית המשפט המחוזי בנצרת (השופט א' אסא)
מיום 17.3.86 בת"א 919/83. הערעור נתקבל בחלקו. הערעור שכנגד נדחה.

א' בית-הלוי - בשם המערערים (המשיבים בערעור שכנגד); ש' קרינסקי - בשם
המשיבה (המערערת בערעור שכנגד).

פסק-דין

השופט א' ברק: המערער נפגע (ביום 14.2.82) בתאונת דרכים. המשיבה אחראית
לתשלום הפיצויים, והמחלוקת בין הצדדים הינה באשר לשיעור הפיצויים. הערכאה
הראשונה (השופט א' אסא) פסקה בעניין זה, והערעור והערעור שכנגד מתמקדים בפרטי
נזק שונים. המחלוקת העיקרית סובבת סביב ארבע שאלות: חישוב הפסד ההשתכרות, הנטל
בדבר הקטנת הנזק, שיעור הנכות הקלינית ופיצויים בגין טיפול רפואי על-ידי קופת-חולים.
נעמוד על כל אחת מהשאלות הללו בנפרד.

הפסד ההשתכרות

1. המערער טען בפני הערכאה הראשונה, כי הנכות הפיסית גררה אחריה נכות
תיפקודית, אשר מצאה ביטוייה בהפסד שעות נוספות ובהפסד תוספת בגין "רשיון תעופה",
שלא חודש עקב התאונה. הערכאה הראשונה נמנעה מלקבוע מימצאים בשאלות אלה, שכן:

"חלה עליו מגבלה, לו רק לצורך חישוב הפיצויים, והיא על-פי הסעיף
4(א)1 לחוק הפיצויים לנפגעי תאונות דרכים, שאין להביא בחשבון כל
הכנסה בסכום

פסקי-דין, כרך מה, חלק רביעי, תשנ"א/תשנ"ב 1991

48

העולה על שילוש השכר הממוצע במשק. לכן, אפילו אם בחישוב ריאלי תוך השוואת שכרו הנוכחי של התובע לשכרם של העובדים האחרים, שכרם בשלב זה עולה על שילוש השכר הממוצע במשק. לכל הדעות, אין כל אפשרות לחשב את הפסדיו של התובע אלא עד לגובה התיקרה הקבועה בחוק, לאמור, שילוש של השכר הממוצע במשק ותו לא. לפיכך, אפילו אקבל את טענות בא-כוח התובע כי ההפרש שבין שכרו לבין שכר חבריו נובע כולו מן המגבלות שהוא סובל עקב התאונה, עדיין אין אני יכול להתחשב בהפרש זה במלואו כיום, וכל חישובי המפורטים של בא-כוח התובע בטבלאות שהכין אינם יכולים להועיל לו".

לאור גישתו זו נמנעה הערכאה הראשונה מלקבוע מימצאים באשר להשתכרותו של המערער לולא התאונה, שכן משכורת זו עלתה על שילוש השכר הממוצע במשק. הערכאה הראשונה הניחה אפוא כגג עליון להשתכרות המערער לולא התאונה את שילוש השכר הממוצע במשק. מכך הפחיתה את השתכרותו של המערער לאחר התאונה במומו, ומצאה כי הפרש זה הוא 280 ש"ח. בגין הפסד זה נפסק פיצוי. על גישתו זו מלין בא-כוח המערער לפנינו.

2. הבעיה המשפטית סובבת סביב פירושו של סעיף 4(א)(1) לחוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים, תשל"ה-1975, כפי ניסוחו ביום קרות התאונה, אשר קבע:

"בחישוב הפיצויים בשל אבדן השתכרות ואבדן כושר השתכרות, לא תובא בחשבון הכנסה העולה על שילוש השכר הממוצע במשק..."

על רקע הוראה זו דעתי הינה, כי שגתה הערכאה הראשונה בגישתה לחישוב הפסד השתכרות. אין זה נכון לקבוע, כי בחישוב הפיצויים להם זכאי ניזוק בגין אובדן ההשתכרות מחליף הנתון של שילוש הכנסה הממוצעת במשק את הנתון של ההשתכרות לולא התאונה. הקביעה הנכונה הינה, כי בחישוב הפיצויים להם זכאי ניזוק אין להעניק פיצוי מעבר להכנסה העולה על שילוש השכר הממוצע במשק. טול ניזוק, שנכותו התיפקודית היא 50% ואשר הכנסתו לפני התאונה ולאחריה עולה על שילוש השכר הממוצע במשק. על-פי שיטתה של הערכאה הראשונה לא יזכה ניזוק זה לכל פיצוי, שכן תחת נתוני ההשתכרות שלו לולא התאונה יבוא שילוש השכר הממוצע במשק, ועל בסיס הנחה זו לא נגרם לאותו ניזוק כל נזק. תוצאה זו שגויה היא. ניזוק זה זכאי לפיצוי, אך פיצוי זה לא יעלה על 50% משילוש השכר הממוצע במשק (ראה דברי השופט גולדבר בע"א 395/81 [1], בעמ' 541). הנה כי כן, הנתון של שילוש השכר הממוצע במשק אינו יוצר נתון עליון, המחליף בצורה פיקטיבית את ההכנסה האמיתית של הניזוק. הנתון של שילוש השכר הממוצע במשק נכנס לפעולה לאחר שנקבע ההפסד האמיתי של הניזוק על בסיס השתכרותו לולא התאונה ולאחריה, והוא משמש אמת-מידה להכנסה, שאחוזים ממנה - אחוזי הנכות התיפקודית שנקבעה לניזוק - נפסקו כפיצוי. אמת הדבר, כפי שעולה מלשונו של סעיף 4(א)(1) לחוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים, שילוש השכר הממוצע במשק הוא נתון שיש לקחתו בחשבון לעניין השכר, אך מכאן לא נובע שהוא מחליף בכל חישוב את השכר האמיתי.

3. הגישה הפרשנית עליה נתמכת גישתי עולה כאמור מלשונו של סעיף 4(א)(1) לחוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים, כפי ניסוחו בעת התאונה. היא נתמכת בתיקון, שנעשה לחוק לאחר התאונה (חוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים (תיקון מס' 5), תשמ"ה-1985) ושבא להבהיר

את ההסדר הראוי (ראה הצעת חוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים (תיקון מס' 5), תשמ"ד-1984). אמת הדבר, התיקון אינו פועל למפרע, אך משהוא בא להבהיר את הדין הקודם, הרי מבין שתי אפשרויות פרשניות של הדין הישן רצוי לבחור באותה אופציה, המגשימה את תכליתה של החקיקה, המבחינה אותה והמשתלבת לתוכה (השווה ע"א 214/81 [2] וכן - [1921] cape brandy syndicate v. Inland revenue commissioners [12]414at).

4. התוצאה הינה, כי לעניין חישוב הפיצויים בגין אובדן השתכרות על-פי חוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים, אין להסתפק בעובדה, כי משכורתו של הניזוק לולא התאונה הייתה עולה על שילוש השכר הממוצע במשק. יש לקבוע את משכורתו זו ואת ההפרש שבינה לבין השתכרותו במומו, ורק לאחר שנקבעה, יש לפנות לתקרה של שילוש השכר הממוצע במשק כאמת מידה לחישוב הפיצויים. לפיכך דין הערעור בעניין זה להתקבל. אין מנוס מהחזרת התיק לערכאה הראשונה לשם קביעת מימצאים בפרטים שונים, על-פיהם נקבע ההפרש בין השכר לולא התאונה והשכר לאחריה.

הקטנת הנזק

5. התאונה בה נפגע המערער גרמה, בין השאר, לשבר ברגל הימנית. המערער נותח ברגלו ובוצע מסמור של עצם הירך הימנית. המסמור קובע בעזרת פלטות וברגים בעצמות הירך. המסמר, הפלטות והברגים עדיין מצויים ברגלו של המערער. כתוצאה מהניתוח התרפאה הירך. הרופא המומחה קבע, כי בעקבות השברים והניתוחים יש למערער צלקות ורגישויות. בגין אלו יש להעניק לו נכות אורתופדית קבועה בשיעור של 5%. כמו כן קבע המומחה, כי המסמר גורם למערער הפרעות הנובעות משפשוף קצה המסמר בעכוז ימין. בגין אלה העניק הרופא למערער נכות אורתופדית זמנית בשיעור 10%. הערכאה הראשונה אימצה את קביעתו של הרופא האורתופד בעניין הנכות הקבועה, ואשר לנכות הזמנית - זו הנובעת מהפרעות משפשוף קצה המסמר - קבע, כי יש להעמידה על 5% נכות צמיתה. ההנמקה של השופט הייתה, כי מחד גיסא מוטלת על המערער החובה להקטין את הנזק: הוצאת המסמר מרגלו יש בה - לאור חוות הדעת הרפואית - כדי לשפר את מצבו של המערער. מאידך גיסא, אפילו יוצא המסמר, אין ערובה לכך כי רגלו של המערער תחזור לתיפקוד מלא ורגיל. על קביעתו זו של בית המשפט מלינים שני הצדדים. המערער טוען, כי הנכות האורתופדית שלו גדולה בהרבה, ועל כל פנים היה מקום להעמיד את נכותו הרפואית בגין המסמור על 10% (ואת הנכות האורתופדית הכוללת על 15%). המשיבה טוענת (בערעורה הנגדי), כי לא היה מקום כלל להעניק נכות צמיתה בגין המסמר (ומכאן שהנכות האורתופדית הכוללת צריכה לעמוד על 5%).

6. קביעתו של בית המשפט קמא בעניין הנכות האורתופדית הקבועה בשיעור של 5% מעוגנת יפה בראיות שהיו לפניו (עדות ד"ר ב.ש), ואין כל מקום להתערב בה. אשר לנכות האורתופדית הזמנית, זו נקבעה ל-10% זמניים ו-5% צמיתים. קביעה זו מעוררת שתי שאלות: האחת - אשר הועלתה בערעורו של המערער - אם אכן היה מוצדק להפחית 5% מנכותו של המערער בשל סירובו לעבור ניתוח אשר יוציא את המסמר מרגלו; השנייה - ועליה עומדת המשיבה בערעורה הנגדי - אם לא היה מקום לקבוע, כי אינה קיימת כלל נכות הקשורה למסמר (כלומר, 0% נכות).

7. השאלה הראשונה עניינה בהקטנת הנזק. הלכה פסוקה היא, כי על הניזוק מוטל הנטל - נטל ולא חובה (ראה ג' טדסקי, "הנטל ובעיית האונס והסיכול" משפטים טז (תשמ"ו-מ"ז) 335) - להפחית הנזק שעוללת המזיק גרמה לו. נטל זה נקבע במפורש בחקיקה באשר לפיצוי בגין הפרת חוזה (סעיף 14א) לחוק החוזים (תרופות בשל הפרת חוזה), תשל"א-1970). חרף היעדרה של הוראה מפורשת בעניין זה בפקודת הניזוקין [נוסח חדש], הלכה פסוקה היא, כי נטל דומה קיים גם בדיני הניזוקין (ראה ע"א 592/66 [3]; ע"א 320/87 [4]). הבסיס האנאליטי לנטל זה אינו נקי מספקות.

יש הרואים בו חלק מעקרון האשם התורם (ראה י' אנגלרד, "יסודות האחריות בנזיקין" דיני הניזוקין - תורת הניזוקין הכללית (י"ל מאגנס, ג' טדסקי עורך, מהדורה 2 (תשל"ז) 119, 252). אחרים קושרים עיקרון זה לכללי הסיבתיות (ראה ד' קציר, פיצויים בשל נזק גוף (תמר, מהדורה 2, תשמ"ו) 602) ולכללים בדבר מטרת הפיצויים הקשורים בהחזרת המצב לקדמותו. אין לנו צורך במסגרת ערעור זה לבחון את התיאוריות השונות שסוגיה סבוכה זו מעלה.

8. נטל ההוכחה בעניין הקטנת הנזק מוטל על המזיק-הנתבע. הוא מבקש להפחית מהיעור הרגיל של הפיצוי המוטל עליו, ועל-כן עליו העול לשכנע, כי הניזוק-התובע לא עשה להפחתת נזקו (ראה 172 (1988, th ed 15, london) h. McGregor, on damages). מה תוכנו של נטל זה? הגישה המקובלת הינה כי הקטנת הנזק כוללת בחובה אמת-מידה אובייקטיבית. על הניזוק לנקוט, להקטנת נזקו, כל אותם אמצעים שאדם סביר היה נוקט בנסיבות העניין. גדר הספקות בהקשר זה מקורו בשאלה, מהי מידת הסובייקטיביות במבחן אובייקטיבי זה? לשון אחר: עד כמה מתחשבים בנטייתו ובתכונותיו הסובייקטיביות של הניזוק בגיבוש היקפו של הנטל המוטל עליו. כך, למשל, מה דינו של ניזוק שמסרב לעבור ניתוח רפואי בגופו מפני שבעבר היה לו ניסיון ניתוחים שונים וזאת חרף עצה רפואית כי הניתוח יפחית את נזקו ללא כל סיכונים של ממש: האם חששו של ניזוק זה אינו סביר (על-פי אמת-מידה אובייקטיבית "נקייה") או הינו סביר (על-פי אמת-מידה אובייקטיבית-סובייקטיבית)? ואולי המבחן הינו "משולב" - כפי שרוב המבחנים האובייקטיביים הינם - כלומר "הוא אובייקטיבי במובן זה, שהוא נעשה בעיני האדם הסביר. יחד עם זאת הוא סובייקטיבי במובן זה, שנבחנת בו התנהגותו של אדם סביר במצבו של הנפגע" (השופטת נתניהו בע"א 810/81 [5], בעמ' 495). כשלעצמי, נראה לי, כי ההפניה ל"אדם הסביר" אינה אלא דיבור מטאפורי, שאין בו כדי ליתן תשובה מניחה את הדעת לשאלות אלה. כאשר אנו שואלים, כיצד מתנהג האדם הסביר, משיבים לנו לרוב כי בית המשפט הוא האדם הסביר, והוא קובע את רמת ההתנהגות (ראה ע"א 243/83 [6]). אך מהי אמת המידה שבית המשפט צריך לקבוע? על כך משיבים לנו לרוב, כי הכול תלוי בנסיבות העניין. ומששואלים מהן אותן נסיבות של העניין, חוזרים ומשיבים, כי אלה נקבעות על-פי אמת המידה של האדם הסביר. בכך נסגר המעגל. אכן, לפנינו מעין מעגל שוטה שכבר עמדו עליו בעבר (ראה, The province (and function of law (1950, sydney)j. Stone 181. נראה לי, כי המוצא ממעגל שוטה זה הוא בהכרח, כי סבירות אינה מושג פסי או מטאפסי. סבירות היא מושג נורמאטיבי. "סבירות משמעותה שקילת כל השיקולים הרלוואנטיים ומתן משקל ראוי לשיקולים אלה" (בג"צ 935/89, 940, 943 [7], בעמ' 513) אכן, "הסבירות אינה עניין פרסונאלי. היא עניין מהותי. לא סבירותו של מקבל ההחלטה עושה את החלטתו לסבירה, אלא סבירותה של ההחלטה עושה את המקבל אותה לאדם סביר. סבירותה של ההחלטה נקבעת על-פי המשקל הפנימי הראוי

שניתן לגורמים העיקריים המעצבים אותה... (שם, בעמ' 135) וכן "maccormick on",
 les notions a contenu variable en detroit"reasonableness(ed. By c
 131(1984, perelman and r. Vander elst).

9. בקביעת הנטל להקטנת הנזק יש להתחשב במספר גורמים: מחד גיסא עומד
 הנתון, כי לא הניזוק הוא שהביא את הנזק על עצמו אלא המזיק הוא שגרם לנזק (ראה
 mcgregor בספרו הנ"ל, בעמ' 190). כמו כן יש להתחשב בכך, כי במקרים מסוימים,
 כגון בקיום ניתוח בגופו של הניזוק, נדרש הניזוק להסכים לפגיעה בגופו (ראה קציר,
 בספרו הנ"ל, בעמ' 604). יש לקחת בחשבון גם, כי האמצעים להפחתת הנזק כמו
 האמצעים להערכתו - אינם מדויקים וכי קיימת סכנה כי ההפחתה תפגע בעצם החזרת
 המצב לקדמותו. סכנה זו קשה היא במיוחד, אם נדרש הניזוק להעמיד עצמו בפני סיכון
 פיסי שתוצאותיו אינן ודאיות. מאידך גיסא, עומד הנתון כי הניזוק אינו צריך להיטיב את
 מצבו כתוצאה מהתאונה. מטרת הפיצוי אינה בהענשת המזיק, ואין צידוק חברתי לפצות
 על נזק שניתן למונעו. יהיה זה בזבוז של המקורות במשק, אם ניוזק יקבל פיצוי בגין נזק
 שניתן היה למונעו (ראה 1018, restatement, second, torts). הגורמים השונים
 שיש לקחתם בחשבון עומדים לעתים בסתירה זה לזה. נדרשת פעולת "שקילה"
 ו"איזון". זו צריכה להיעשות על רקע תפיסות היסוד של שיטתנו המשפטית. היא צריכה
 להתחשב במבנה השיטתי של המשפט ובחובות ובנטלים המוטלים במקרים דומים
 (ראה h. Luntz, assessment of damages of personal injury and death, melbourne(1983,nd ed2)102) היא צריכה להביא לתוצאה הנראית לשופט
 כצודקת.

פעולת שקילה ואיזון זו מעניקה, לעתים, שיקול-דעת לרשות השופטת, המעצבת את
 אמת-המידה הראויה להתנהגות הבין-חברתית, תוך התחשבות ברמות התנהגות דומות
 המוכרות בשיטתנו. בקביעת רמת ההתנהגות הראויה לעניין הנטל להקטנת הנזק נוכל,
 על-כן, להיעזר ברמת ההתנהגות הראויה, על-פי דיני הרשלנות, המוטלת על מזיק כלפי
 ניזוק. אכן, כשם שבקביעת סטנדרט ההתנהגות שדיני הרשלנות מטילים על מזיק כלפי
 ניזוק קובעים המשפט ובית המשפט את רמת ההתנהגות הראויה של בני החברה זה
 כלפי זה ואת האמצעים שמזיקים פוטנציאליים צריכים לנקוט להגנת ניזוקים
 פוטנציאליים, כך גם בקביעת הנטל להקטנת הנזק קובעים המשפט ובית המשפט את
 רמת ההתנהגות הראויה של בני החברה זה כלפי זה ואת האמצעים שניזוקים
 פוטנציאליים צריכים לנקוט כדי להקטין את המעמסה הכספית של המזיקים
 הפוטנציאליים. עם זאת, לאור השוני בין החובה של המזיק כלפי הניזוק לבין הנטל של
 הניזוק כלפי עצמו ביחס למזיק, מתבקש גם שוני באמת המידה הראויה. רמת ההתנהגות
 הנדרשת מהמזיק כלפי הניזוק צריכה, מעצם טבעה, להיות גבוהה יותר מרמת
 ההתנהגות הנדרשת מהניזוק כלפי המזיק. עמד על כך השופט מקמילן (lord
 macmilan) בפרשת Sons, ld. V& Banco de banco de waterlow; sons, . Sons, ld. V& Banco de banco de waterlow;
 portugal (1932) [13]506, at ld& de portugal v. Waterlow לעניין הקטנת
 הנזק בחוזים ושיקולים אלה עצמם חלים גם בניזיקין:

Where the sufferer from a breach of contract finds himself in
 Measures which he may be driven to adopt in order to extricate
 himself consequence of that breach placed in a position of
 embarrassment the

Ought not to be weighed in nice scales at the instance of the party whose breach of contract has occasioned the difficulty. חובת הזהירות עומדת הדרישה, כי המזיק יימנע מפעולה המסכנת את הניזוק. לעומת זאת, איני סבור כי עלינו לדרוש מהניזוק לנקוט פעולה המסכנת אותו כדי להקטין את הפיצויים שעל המזיק לשלם לניזוק. בצדק ציין בית המשפט בפרשת Sacher , [14]investments pty ltd v. Forma stereo consultants pty ltd (1976) 9at כי התובע אינו נדרש:

To sacrifice or risk any of his property or rights in order to"

"mitigate his loss

אכן, המטען הנורמאטיבי של הנטל להקטנת הנזק צריך להיות נמוך מזה של החובה לנהוג זהירות. מכאן גישתו של בית המשפט, לפיה "איננו סבורים כי הניזוק חייב לצאת מגדרו בנסותו למלא את החובה המוטלת עליו להקטין את נזקו" (השופט עזיוני בע"א 531/71 [8], בעמ' 118), ומכאן התפיסה, כי "סבירות האמצעים, שעל הנפגע לנקוט, להקטנת הנזק, נבחנת באמות מידה ליברליות, משום היות המזיק האחראי לסיטואציה שאליה נקלע הנפגע בעטייה של עוולתו" (קציר, בספרו הנ"ל, בעמ' 602). עם זאת, מטען נורמאטיבי זה של הנטל להקטנת הנזק צריך לשקף את השיקולים המתחרים וצריך לתת ביטוי לצורך של הניזוק להתחשב באינטרסים של המזיק. בצדק ציין השופט ברנזון, כי הניזוק "חייב לפעול לפי מיטב יכולתו לא רק לטובת האינטרס שלו, כי אם גם לטובת האינטרס של הנחבע..." ("ע"א 592/66 [3] הנ"ל, בעמ' 285). הנה כי כן, על הניזוק לנקוט אותם אמצעים, אשר על-פי השקפתו של הציבור הנאור בישראל אדם צריך לנקוט אותם כדי למנוע ממזיק את החובה לשאת בפיצויים על נזק שניתן למנועו. בקביעתם של אמצעים אלה אין לצפות מהניזוק הקרבה אישית למען המזיק, אך אין לאפשר לו התעמרות במזיק. הוצע, כי על הניזוק לנקוט אותם אמצעים להקטנת הנזק שהיה נוקט אילו הוא עצמו גרם לנזקו שלו (ראה ע"א 592/66 [3] הנ"ל, בעמ' 285). לדעתי, אמת מידה זו קשה היא מדי. אין לדרוש מהניזוק כי יתייחס אל המזיק כאל עצמו. זו מידת "חסידות" שאין זה ראוי להעמיד בה את הניזוק. לעומת זאת, אין לאפשר לניזוק להתעלם מהאינטרסים של המזיק. זו מידת רשעות שאינה ראויה. יש לדרוש מהניזוק כי יתחשב הן באינטרס של עצמו והן באינטרס של המזיק, תוך איזון ראוי ביניהם, שישקף את תחושת הצדק של הציבור הנאור בישראל.

11. על רקע שיקולים אלה ניתן לקבוע את תוכנו של הנטל להקטין את הנזק, מקום שהניזוק נדרש לעבור ניתוח. מידת ההתחשבות של ניזוק במזיק מצדיקה קביעה עקרונית, כי הנטל להקטנת הנזק כולל בחובו, במקרים מתאימים, גם את הנטל להסכים לניתוח. עמד על כך השופט אור, בצינינו:

... "יש לצאת מההנחה שהמשיב יתנהג כנפגע סביר ויעשה להקטנת נזקו על-ידי שינתח כמומלץ על-ידי ד"ר לוי, כפי שכל אדם סביר היה עושה במקומו" (ע"א 427/88 [9], בעמ' 438).

גישה זו מקובלת היא באוסטרליה (ראה לונץ, שם, בעמ' 102), בארצות-הברית (ראה הרסטייטמנט, שם, בעמ' 503) ובאנגליה (ראה מק-גרבור, שם, בעמ' 192).

בסכמו את הפסיקה הענפה בסוגיה זו בארצות-הברית ציין שיפלי:

"...The courts have resorted to the standard" of the ordinarily submitted Duty of injured person to submit to surgery to", w.e. (shipley). 13, 9 (1975) "minimize tort damages" 3A.l.r 62 D . עם זאת, יש להתחשב במספר גורמים שיש בהם כדי להשפיע על סבירות התנהגותו של הניזוק. גורמים אלה הם בעיקר מידת הסיכון שבניתוח, מידת הכאב והסבל הכרוכים בו ומידת ההצלחה שניתן לצפות לה.

12. יש להתחשב בסיכונים שהניתוח עשוי לגרום. אין לדרוש מהניזוק להסכים לניתוח שטומן בחובו סכנה לחייו או לגופו, רק כדי להקטין את סכומי הפיצויים שבהם יחויב המזיק. עמד על כך ה- 504 - Restatement, second, supra, at 503 . קבצינו:

"...It is frequently reasonable for a person threatened by further danger of Harm is to be averted. Thus it may not be unreasonable for a person a different kind, which it would be necessary to undergo if the further Submit to a rebreaking of the leg, with its attendant pain and doubtful whose leg has been improperly set by a negligent physician to refuse to Has been made deaf by an injury may not be unreasonable in refusing to result, for the purpose of straightening the leg. Likewise, a person who Submit to an "further operation in which there is a substantial chance of death or physical impairment יסכים לניתוח. אין לדרוש מניזוק להסכים לניתוח שיגרום להפחתה קטנה בפיצויים בהם יחויב המזיק אך שיביא לכאב ולסבל נמשכים על הניזוק. כמו כן יש לקחת בחשבון את סיכויי ההצלחה של הניתוח. אין לדרוש מניזוק לעבור ניתוח ניסיוני או ספקולטיבי כדי להפחית מהפיצוי בו חייב המזיק. הסיכונים, הסיכויים, הכאבים ושאר הגורמים הרלוואנטיים צריכים להילקח בחשבון, תוך איזון ביניהם במאזני הצדק של הציבור הנאור בישראל.

עמד על כך לונץ בצינו בספרו הנ"ל, בעמ' 103: "There has to be a weighing of the benefits and costs of action against" the operation alleviating the condition against the risk of death or other those of inaction. This would require the plaintiff to weigh the chance of

Associated with it and possibly, the cost in actual expenditure and other aggravation inherent in the operation, the inconvenience and . discomfort . "loss, such as time off work

13 השיקולים השונים יוצרים "וקטור" של כוחות, הפועלים לכיוונים שונים, ואשר האיזון ביניהם מצביע על ההתנהגות הראויה. פשיטא, שאם הסיכון הוא קטן, הסבל והכאב נמוכים והסיכוי להצלחה רב, הדין מטיל על הניזוק את הנטל להפחית מסכום הפיצויים בהם יתחייב המזיק בדרך של הסכמה לניתוח. לעומת זאת, פשיטא, שאם הסיכון הוא רב, הסבל והכאב כבדים וסיכוי ההצלחה קלושים, אין מקום לדרוש מהניזוק להפחית את הנזק. בין שני קצוות אלה מונחים מקרי הביניים. הסיכון אינו רב אך הכאב ניכר והסיכויים שקולים - מה דורש הדין במקרה זה? אכן, אלה הם המקרים הקשים, בהם המדיניות המשפטית הראויה באשר להתנהגות הרצויה של הניזוק תקבע בסופו של דבר את התוצאה. מדיניות זו צריכה לשקף את תחושת הצדק של הציבור הנאור בישראל. דומה כי הכוונה שיפוטית זו היא מעטה, אך נראה כי ליותר מכך אין לצפות..

14. כפי שראינו, הפסיקה הישראלית מכירה בנטל של הניזוק להפחית את נזקו ובכך גם את הפיצוי בו חייב המזיק. הפעלתו של עיקרון זה בכל הנוגע להסכמת הניזוק לניתוח רפואי אינה מגלה עקביות בפסיקתו של בית-משפט זה. מחד גיסא נקבע בע"א [449/81](#), [10]492, בעמ' 78, מפי השופט ד' לוי, כי:

"כל ניתוח טומן בחובו סכנות, בין גדולות ובין קטנות. זכותו של אדם להחליט, אם הוא מוכן לקחת על עצמו את הסיכון הכרוך בניתוח אם לאו, ואין ללחוץ עליו בקבלת החלטה זו, לא בדרך ישירה ולא בדרך עקיפה של הפחתת סכום הפיצויים המגיע לו, בשל סירובו לעבור את הניתוח".

ברוח דומה פסק השופט וייס בע"א [810/81](#) [5]. לעומתו סברה השופטת נתניהו באותה פרשה, בעמ' 495, כי:

"הכלל, הן בפסיקה שלנו והן בפסיקה האנגלית והאמריקנית, היה ונשאר, לדעתי, כי סירוב כזה ייבחן על-פי סבירותו".

נמצא, כי יש שסירוב לניתוח אינו סביר. ברוח דומה נפסק בע"א [427/88](#) [9] הנ"ל מפי השופט אור, בעמ' 438, כי:

"... באין ראייה על סיכונים של ממש בניתוח, באין סתירה לסיכויים הטובים של הניתוח, וכשאין הנפגע עצמו מעיד על סרוב להינתח ועל הנימוקים לכך, אין מקום שבית המשפט יחליט, מיזמתו, שאין להתחשב באותם סיכויים סבירים של הניתוח.

...יש לצאת מההנחה שהמשיב יתנהג כנפגע סביר ויעשה להקטנת נזקו על-ידי שינתח כמומלץ על-ידי ד"ר לוי, כפי שכל אדם סביר היה עושה במקומו."

אכן, הגישה הנראית לי כראויה - ואשר על בסיסה העיוני עמדתי בפסק-דיני זה היא זו המאזנת בין השיקולים השונים. כשם שאין לומר, כי סירוב לניתוח לעולם אינו בלתי סביר, אין גם לומר, כי סירוב לניתוח הוא לעולם בלתי סביר. הכול תלוי במערכת השיקולים הרלוואנטיים ובמשקלם הפנימי ההדדי. כך, למשל, בע"א 200/87 [11], סרב הניזוק לעבור ניתוח, שכן העדויות הרפואיות לא היה בהן כדי להצביע על היעדר סיכונים. גישה מאוזנת שכזו נראית בעיני ראויה.

15. על רקע עקרונות אלה ניגש לבחינתו של המקרה שלפנינו. מתוך החומר הרפואי עולה, כי לשם הוצאת המסמר מהרגל נדרש ניתוח. תקופת האישפוז משתנה על-פי צורת ההרדמה. ניתן לעבור את הניתוח באמצעות הרדמה מקומית. במקרה זה, נעשה הניתוח באופן אמבולטורי, והניזוק יחזור לביתו בו ביום. על כל פנים, גם אם הניזוק יאושפז, הדבר לא יארך יותר מיום או יומיים. עם שובו לביתו, הניזוק לא יהא חייב בשכיבה ולאחר כמה ימים יוכל לחזור לעבודה (לכל היותר לאחר עשרה ימים עם הוצאת התפרים). אשר לסיכונים הכרוכים בניתוח, עולה מהחומר הרפואי, כי הסיכון היחיד הוא בהרדמה, וכאמור, ניתן להסתפק בהרדמה מקומית. הרופא ציין, כי "הסיכון דומה לזה שבהוצאת שן". אם נזקקים להרדמה כללית, הסיכון הוא מעט יותר גבוה, אך גם אז הוא "כמעט אפסי בתנאים מוסדיים מקובלים". אשר להצלחת הניתוח, נודע מהחומר הרפואי, כי "יש לצפות שלאחר הוצאת המסמר לא תהיה לו נכות תפקודית בדרך זו". כן נקבע, כי הוצאת המסמר "יכולה רק לתרום למניעת הסתיידויות שלעתיים מופיעות בבורזה שנוצרת מסביב לקצה המסמר המשתחק באזור עם התנועה של הירך. הוצאת המסמר אינה נוגעת בשרירי הירך ולא יכולה לשנות דבר בירך עצמו".

16. נראה לי, כי על רקע תשתית ראייתית זו מתבקשת המסקנה, כי הסיכונים שבקיום הניתוח הם מיזעריים, הסבל הוא קטן והסיכויים להצלחה הם רבים ביותר. בנסיבות אלה, האיזון הראוי בין השיקולים השונים מוביל למסקנה אחת ויחידה. מוטל על המערער הנטל להסכים לניתוח ולהוצאת המסמר. משסירב לכך, אין להכריחו ואין לתובעו לדין על כך, אך יש, מחד גיסא, להפחית מסכום הפיצויים לו הוא זכאי, ומאידך גיסא, יש להוסיף לסכום הפיצויים סכום לכיסוי ההוצאות הרפואיות הסבירות לעריכת הניתוח. הערכאה הראשונה עשתה כן, הן לעניין ההפחתה והן לעניין התוספת, ואין כל יסוד להתערבותנו בגישתה זו. המשיבה טוענת - בערעורה הנגדי כי ההפחתה צריכה להיות מלאה, באופן שיש להניח, כי לא קיימת כל נכות אורתופדית הקשורה למסמר. הערכאה הראשונה החליטה להפחית את הנכות האורתופדית מ-10% ל-5%. מסקנה זו סבירה היא בנסיבות העניין, ואין צידוק להתערבותנו.

שיעור הנכות הקלינית

17. המערער מלין על הערכאה הראשונה, על שאימצה דעתו של ד"ר ב - המומחה שמונה על-ידיה - באשר לנכות האורתופדית. לדעת המערער אל לו לבית המשפט לראות בקביעת המומחה סוף פסוק, תוך שעל בית המשפט לגלות שיקול-דעת עצמאי. אילו עשה כן, היה

קובע נכות אורתופדית גבוהה יותר. בטענה זו אין ממש. ד"ר בש הוא מומחה, שמונה על-ידי בית המשפט. לא הובאה כל חוות-דעת נוגדת. בית המשפט היה רשאי לאמץ את חוות-דעתו של ד"ר בש ולקבוע על פיה את המימצא שקבע.

פיצוי בגין טיפול רפואי על-ידי קופת-חולים

18. המערער קיבל מספר טיפולים רפואיים מקופת-חולים בה הוא חבר. הוא לא שילם ולא נתבקש לשלם עבור טיפולים אלה. הערכאה הראשונה נמנעה מלפסוק פיצוי בגין טיפולים אלה, ועל כך מלין המערער. לדעתו, הדין עם הערכאה הראשונה, ולו מן הטעם, שהמערער לא הניח כל תשתית ראייתית על פיה ניתן היה לבסס תשלום פיצויים בפריט זה. אין ראיות באשר להיקף הטיפולים ולעלותם. בנסיבות אלה, אין כל אפשרות לפסוק למערער פיצוי על נזק שלא הוכח כלל.

בשאר נימוקי המערער לא ראינו ממש, ואנו דוחים אותם.

התוצאה היא, כי אנו מקבלים את המערער לעניין הפסד ההשתכרות ומחזירים לעניין זה את התיק לערכאה הראשונה לשם המשך המשפט. המשיבה תישא בהוצאות המערער בסכום של 5,000 ש"ח.

השופט ג' בך: אני מסכים.

השופט י' קדמי: אני מסכים.

הוחלט כאמור בפסק-דינו של השופט ברק.

ניתן היום, כ"ב בתמוז תשנ"א (4.7.91).

[הודעה למנויים על עריכה ושינויים במסמכי פסיקה, חקיקה ועוד באתר נבו - הקש כאן](#)